

ЗАГУБЛЕНА ТА ВІДНАЙДЕНА ЛЮДИНА В БОГОСЛОВСЬКИХ ПОШУКАХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

A LOST AND FOUND MAN IN THE THEOLOGICAL SEARCH OF MODERN UKRAINIAN ORTHODOXY

Постановка проблеми. Порушуючи тему християнської антропології загалом та православної зокрема, дослідник завжди ризикує перетворитися на Діогена, який прискіпливо з «ліхтариком» шукає людину в межах багатого на течії історичного та сучасного православного богослов'я. Це спричинено тим, що, як відзначають українські богослови, тема людини, ніколи не була центральною проблемою богослов'я [Гаврилюк, 2013, с. 6–11], яке, крім того, доклало зусиль щоб «представити всю історію святоотцівської думки як монолітне передавання, що прямо і неухильно веде від пророків і апостолів до золотих куполів сучасності» [Морозова, 2021, с. 19] і в якому губиться різноманіття богословських пошуків.

Проте з початку ХХ ст. православна антропологія переживає своєрідний ренесанс, претендуючи не лише на здатність подолати

У статті здійснено аналіз основних тенденцій розвитку ідей богослов'я Іншого та евхаристійної антропології в сучасному українському православному богослов'ї. Українські богослови осмислюють людину в її тісному взаємозв'язку із соціально-культурною дійсністю, внутрішнім духовним світом, який значною мірою формується й здійснюється в комунікації з Іншим та її залученістю в життя Церкви. Серед основних антропологічних характеристик осмислено та наповнено новим змістом такі, як здатність до дарування себе Іншому, відкритість до сприйняття дару від Іншого, вдячність, Любов. Значну увагу приділено ролі та функціям релігійного світогляду в процесі подолання людиною її природних властивостей та виходу до вищих станів духовного життя в любові до Іншого. Трансформації

* Кандидат богословських наук, доцент, завідувач і доцент кафедри Священного Писання і богослів'я Волинської православної богословської академії.

** Candidate of Theological Sciences, Associate Professor, Chief Chair and Associate Professor of the Department of Holy Scripture and Theology of the Volyn Orthodox Theological Academy.

антропологічну кризу, але й здійснити в межах богослов'я подібний до сократівського поворот до людини. Означений поворот відбувається в кількох напрямках, які нерідко збігаються з філософськими тенденціями та пошуками, що зумовило взаємопроникнення філософських і християнських ідей. Означені процеси Ю. Чорноморець пояснює пошуком православними богословами нових парадигм теологічного мислення. Критичне переосмислення панівних концепцій, на його думку, «відкриває нові можливості для діалогу теології та філософії, теології та гуманітарних наук» [Чорноморець].

Започатковане в комунікативній і культурній антропології розрізнення природної людини, буттєвої людини, рефлексуючої людини тощо знайшло своє продовження і в християнському розумінні людини як образу та подоби Бога.

Метою даної статті є аналіз трансформацій ідей богослов'я Іншого та євхаристійної антропології в сучасному українському православному богослов'ї.

Аналіз останніх досліджень. Соціально-культурні суперечності ХХ ст. загострили проблему єдності в різноманітті культур, що призвело до появи потужного філософського руху у філософії Іншого, феноменології даності, антропології насильства, представлених Е. Левінасом, Ж.-Л. Маріоном, Р. Жираром та ін. мислителями. Означені тенденції не залишилися поза увагою і сучасних українських

сутнісних антропологічних якостей відбуваються в тісному взаємозв'язку із трансформаціями в житті Церкви, що вказує на наявність як у межах антропології, так і в межах еклезіології сталих і змінних положень. Людина і як особистість, і як член Церкви зазнає соціокультурних змін, що і стає причиною можливості трансформацій у межах антропології.

Ключові слова: богослов'я Іншого, євхаристійна антропологія, Дар, Любов, особистість, християнська антропологія.

The article analyzes the main trends in the development of the ideas of the theology of the Other and Eucharistic anthropology in modern Ukrainian Orthodox anthropology. Ukrainian theologians understand a person in its closerelationship withsocio-cultural reality, it sinner spiritual world, which his largely formed and carriedoutin communication with the Otherandits in volvement in the life of the Church. Among the main anthropological characteristics that are highlighted, understood and filled with new meanings are the ability to giveoneself to the Other, openness to receiving a gift from the Other, gratitude, Love. Considerable attention is paid to the roleand functions of the religious worldview in the processes of a person overcoming its natural properties and reaching higher states of spiritual life in love for the Other. Transformations of essential anthropological qualities take place in a closerelationship

богословів, зокрема О. Філоненка, Ю. Чорноморця, К. Говоруна, Д. Морозової, Г. Христокіна та ін.

Виклад основного матеріалу. Проблема подвійної природи людини, тілесної та духовної, спонукає до пошуку шляхів, на яких «природна людина» перетворюється на людину, що трансцендує, людину, яка долає межі своєї тілесної природи і стає подібною, згідно з православним віровченням, до Бога. На цих шляхах внутрішній запит людини щодо сенсу

її буття пов'язується з досвідом інших людей, який транслюється не лише через побутове спілкування, але більшою мірою через соціально-культурне середовище, у якому вона діє та розвивається.

Сформований протиріччями ХХ ст. – від тотального знецінення людини у двох світових війнах на початку століття до піднесення її величі внаслідок потужного руху науково-технічного прогресу та утвердження гідності – модерністський, а за ним і постмодерністський соціально-культурний фон із початку ХХІ ст. потребував поглиблення, а певною мірою і подолання через народження нової культури, у якій «епоха оптичного, озброєного зору» змінюється «епохою нової чуттєвості», епохою «чуттєвого ставлення до світу» [Філоненко, 2018, с. 37]. Зрозуміло, що означені зміни, хоча описуються найбільшою мірою філософією культури, були б неможливі поза антропологічними змінами, поза змінами суттєвих сутнісних запитів людини.

Осмислення означених процесів українськими богословами зумовило появу новітніх акцентів у розумінні ролі Іншого в антропологічному становленні, що знайшло своє відображення в богослов'ї спілкування та євхаристійної антропології. Зокрема, український богослов О. Філоненко, досліджуючи євхаристійну антропологію [Філоненко, 2018, с. 3], указує на те, що наслідком повернення до проблематики сучасної культури, важливої для православної антропології фігури свідка, став зв'язок свідцтва та євхаристійного гімну. На його думку, повернення фігури свідка в лоно сучасної гуманітаристики створило умови для новітньої її взаємодії з богослов'ям. Зокрема, проблема свідка збагачує сучасне гуманітарне знання новим фокусом бачення

with transformations in the life of the Church, which indicates the presence both within anthropology and within ecclesiology of permanent and changing provisions. An human, both as a person and as a member of the Church, is subject to socio-cultural changes, which is there as on for the possibility of transformations within anthropology.

Key words: *theology of the Other, Eucharistic anthropology, Gift, Love, personality, Christian anthropology.*

традиційної для православ'я антропологічної проблематики. З іншого боку, осмислення Церквою шляхів свідчення про Христа в сучасних умовах обов'язково повертає її до самого феномену свідчення як джерела християнської культури [Філоненко].

У межах християнських антропологічних практик, наповнених свідченням та вдячністю (благодарінням), з'являється нове ставлення до Іншого, який у сучасних процесах перевідкриття, на думку О. Філоненка, Реальності, Суб'єкта та Священного постає як Дар. Аналізуючи дискусію Ж. Дерріди та Ж.-Л. Маріона «Про дар», дослідник доходить висновку про те, що в ній проявилась нова культурна чуттєвість та відкрилась нова теоретична перспектива, у якій «Третім, що долає Двоїцю А. Бадью і дозволяє помислити «Подих не-сказанного», стає Дар» [Філоненко, 2018, с. 39]. Безумовно, дар як важлива антропологічна складова християнства є фундаментальною ознакою людини, яка долає себе в Любові, заповіданій Христом. Водночас дар Любові є її фундаментальною ознакою християнства в цілому.

Поглиблюючи сучасні тенденції культурної антропології та філософії Іншого, у яких порушено й розвинуто проблему відповіді на дар, а також акцентовано на тому, що той, хто дарує, одночасно завжди є тим, хто приймає дар [Енафф, 2015, с. 10]. О. Філоненко показує, що означений зв'язок є нічим іншим як практикою «визнання – впізнавання дару присутності безумовного Іншого як події в умовній ситуації, народження нового суб'єкта через відповідь – вдячність, свідоцтва перед іншими про подію Іншого, формування спільноти тих, які поділяють таку подію і досягають згоди в своєму судженні про неї» [Філоненко, 2018, с. 45]. Означену практику український богослов називає євхаристійною антропологією.

Людська здатність до сприйняття та відображення присутності Іншого у християнстві має надприродне походження, оскільки, на думку св. Василя Великого, є сутністю Бога: «у Божому нескладному єстві єднання – в спілкуванні (койнонія) Божества» [Василій Великий, свт., 1993, с. 300]. Представлене найбільшою мірою православними богословами І. Зізіуласом та С. Сахаровим, богослов'я спілкування розкриває важливість соціальної природи людини, оскільки акцентує увагу на тому, що лише в спільноті можливе істинне спілкування. Водночас О. Філоненко доповнює означене судження феноменом вдячності. Людина вдячності здатна розірвати замкнене коло егоїзму та вільно виражати себе в дарі Любові; таким чином, вдячність «викликає до життя євхаристійну антропологію, яка, у свою

чергу, як до свого контексту звернена до богослів'я спілкування» [Філоненко, 2018, с. 137].

Спілкування, отже, є сутнісною рисою як існування Божественної Трійці, так і тих християн, із яких складається спільнота, що є Тілом Христовим, тобто Церквою Христовою. У сучасній еклезіології, як зауважує український богослов архим. Кирило Говорун, спільнота розуміється як «плинна реальність, якій притаманна динамічна ідентичність» [Говорун, 2019, с. 241]. На його думку, характерною рисою постмодерного богослів'я є те, що вираження ідентичності громади відбувається нарративами. Зокрема, він спирається на міркування Дж. Менніона, який наголошує на потребі Церкви бути відкритою до сприйняття розмаїття та готовою до діалогу: «Ми, природно, повинні входити в діалог із ширшими суспільствами та світом загалом, отримуючи уроки та наснагу в тому, як нам просувати Церкву далі» [Говорун, 2019, с. 242].

Якщо в євхаристійній антропології, як показує О. Філоненко, визнання присутності Іншого відбувається в події зустрічі, у якій бере участь кожен християнин, то в межах еклезіології не все так однозначно. Аналізуючи богослів'я визволення, архим. К. Говорун вказує на суперечність у богословських судженнях щодо ролі мирян у структурі Церкви, що зумовлені і особистісними позиціями богословів, і соціально-культурними та політичними обставинами, у яких вони розвиваються та служать. Посилаючись на Л. Боффа, який спростовує панівну еклезіологічну парадигму, згідно з якою миряни втрачають здатність творити в Церкві і лише отримують від неї, і стверджує, що «первинною є реальність Божого Народу», український богослов показує, що для богослів'я визволення, яке, без сумніву, породжене соціально-культурними та політичними обставинами, осереддям життя спільноти є «солідарність і визнання соціальних потреб членів громади» [Говорун, 2019, с. 246]. Він справедливо зауважує, що в даному випадку євхаристійна еклезіологія та еклезіологія визволення розходяться.

Проведений архим. К. Говоруном аналіз історичних форм існування та самосвідомості Церкви показує і наявність різноманітних антропологій, які тісно пов'язані з тією чи іншою формою еклезіології та виводяться з неї. На думку українського богослова, важливим кроком у подоланні розділення було створення «спільних богословських мов». Зокрема, він зауважує: «Такими спільними транстрадиційними мовами постають євхаристійна еклезіологія та персоналізм. Кожна з основних бо-

гословських традицій – православна, католицька й протестантська – виявилася здатною говорити цими мовами, нехай навіть із власним акцентом. Важливою рисою еклезіологічних мов є не тільки те, що ними здатні виражати себе і ними можуть спілкуватися між собою різні конфесійні традиції, а й те, що вони підкреслюють абсолютну важливість сутності Церкви – громади та кожної людини в ній. Євхаристійна еклезіологія переорієнтувала Церкву з адміністративних структур на громаду, у якій звершується Євхаристія, а персоналізм продемонстрував важливість для Церкви кожного члена громади, незалежно від його ієрархічного або іншого рангу» [Говорун, 2019, с. 259 – 260].

Трансформації у межах, на перший погляд, завершеного в християнстві вчення про людину, як показано в працях К. Говоруна, збігаються з процесам, що їх богослов називає «риштуванням Церкви» і є наслідком варіативності релігійного світогляду, який, у свою чергу, має тісний зв'язок з історико-культурним поступом людства.

Дослідження українського богослова В. Рубського доводять вагому роль соціальних контактів у формуванні світоглядів [Рубський, 2019]. Водночас і в цьому процесі становлення особистості відбувається у двох антропологічних площинах – фізичній та духовній. Зокрема, богослов вказує на три рівні людської комунікації у сприйнятті Іншого (концепція Іншого розширена до предметів фізичного світу) – фон, перешкода, функціональність, які діють у межах біологічного. На цих рівнях людина, власне, не розглядається як особистість, а діє більшою мірою як психосоматичний організм, що має власні комунікативні потреби, у процесах задоволення яких «комунікація запиту і задоволення відбувається всередині однієї свідомості, тобто коректніше було б сказати, що відбувається взаємозв'язок із (наявними та відсутніми) компонентами самого себе, або інакше: самозадоволення за допомогою Іншого» [Рубський, 2019, с. 184].

Припускаючи можливість комунікації на кшталт євхаристійної антропології, В. Рубський доводить, що вона можлива лише в контексті релігійного світосприйняття. Наявність у світогляді ідеї Бога розриває ланцюг еволюційного становлення людини і виводить її природу за межі психосоматичної площини в площину кантівського практичного простору комунікації, у якому і стає можливим сприйняття Іншого як Дару та з вдячністю. При цьому праці В. Рубського спонукають до висновку про наявність духовної еволюції людства, що

відображається як у ставленні людини до Бога, так і у ставленні людини до собі подібних. Зокрема, аналізуючи тексти Біблії, богослов розкриває загальний комунікативний фон часів приходу християнства. Більшість релігійних систем відображають світоглядні уявлення народів про божество як джерело благ, із яким можна укласти договори, як і в людській комунікації. В. Рубський закономірно зауважує, що «Питання “як же Йому Самому?” або “Хто є Він Сам, крім вигоди або загрози від Нього для нас?” майже не порушується у світових релігіях. Особистість Бога, як і особистість людини, виявляються принципово непотрібними ні для виживання, ні для задоволення тілесних і психічних потреб» [Рубський, 2019, с. 186]. Якщо уважно простежити процеси «риштування Церкви», розкриті архим. К. Говоруном, то і в них стає очевидною відповідність її внутрішніх еволюційних процесів загальному соціокультурному еволюційному поступу європейської культури. Як зауважено вище, поява еклезіології, у якій Церква виходить за межі «себе», тобто за межі адміністративних структур, та утверджує реальну, а не декларовану у Священному Писанні і творах Святих Отців першість кожної особистості є явищем останнього століття, реакцією на соціокультурні та антропологічні запити суспільства в цілому.

Можемо говорити про тісний взаємозв'язок процесів розвитку інтелектуально-духовних складових індивіда в соціальному просторі з трансформаціями в межах православної антропології. Подолання споживацької схеми взаємин із надприродним (ставлення до Бога як до джерела благ) можливе або на індивідуальному рівні (швидше як виняток, тобто в межах аскези), або ж у суспільстві, яке трансформувало цю схему в межах його соціокультурних зв'язків. Зародки цих процесів спостерігаються, як це не дивно, в сучасному споживацькому суспільстві, що досягло максимуму занурення в матеріальну культуру та потребує нових відповідей на питання про сенс буття. За таких обставин можливий «кантівський шлях постулювання Бога» [Рубський, 2019, с. 185], тобто практичне втілення категоричного імперативу, згідно з яким міжособистісне спілкування можливе поза рівнем психосоматичних якостей. Заклик до такого рівня комунікації надзвичайно активно лунає як у межах філософії Іншого, так і в межах богослов'я спілкування і евхаристійної антропології.

На взаємозв'язок соціального й релігійного в межах антропології вказує і Ю. Чорноморець. Він слушно акцентує увагу

на тому, що «літургія по-різному переживається віруючими різних культур, що сприйняття богослужіння та ставлення до евхаристії змінюються із часом» [Чорноморець]. Г. Христокін наголошує на тому, що «християнський світогляд мінливий, і святоотцівське розуміння – лише одне із низки тлумачень, що виникли в історії християнства. Не можна очікувати, що Василій Великий буде висловлювати християнський світогляд К'єркегора або Бультмана. Василій Великий висловлював середньовічний, християнський світогляд» [Христокін, 2019, с. 256]. Соціокультурні обставини формують нові соціальні зв'язки та нові духовні виклики. Зокрема, як слушно вказує Д. Морозова, «деякі дослідники досі зводять усю проблематику святості виключно до питання про роль сексуальності у християнському житті. Однак шлюб – не єдине, що відрізняє життя у миру від життя в монастирі, – особливо у XXI ст., коли дедалі більше мирян з тих чи інших причин ведуть самотнє життя» [Морозова, 2021, с. 159]. Отже, в нових соціокультурних обставинах змінюються й ціннісно-антропологічні акценти.

Претензії неопатристики на можливість реконструкції певного сакрального поля, у якому б віруючий втрачав свої культурні, етнічні чи історико-соціальні ознаки і проявлявся лише як досконало сформована православною традицією особистість, не витримують перевірки плинністю часу. Саме тому і сприйняття літургії, яка, на думку представників неопатристики, є єдино можливим шляхом для православного віруючого відтворити життєвий світ Святих Отців і здійснити заклик «повернення до Отців», відрізняється залежно від запитів епохи. Зокрема, у «новий час в православ'ї домінував споглядальний модус сприйняття літургії. Сьогодні ж відновлюється практика частого причастя та дієвої участі у церковному богослужінні» [Чорноморець]. Погоджуючись у цілому з о. О. Шмеманом у тому, що «літургія містить у собі певний сталий порядок основних елементів, який передається в традиції незмінним» [Чорноморець], потрібно визнати, що літургію (як спільну працю) здійснює людина, яка постійно змінюється і яка, у першу чергу, виступає тим фактором, який у межах незмінних елементів традиції породжує нескінченні варіанти її прочитання та втілення.

Немає жодного сумніву в тому, що комунікація в усі часи була одним із найважливіших культуротворчих факторів. У її межах відбивається як загальний фон епохи, у якій вона здійснюється, так і її культурні запити. Пересторога О. Філоненка

щодо сучасної комунікативної небезпеки бути «не почутим» не є фактором лише сучасного світу, але дуже болючим фактором саме для нього, оскільки в умовах новітніх можливостей комунікації загострюються проблеми становлення внутрішнього Я-особистості. Дослідник справедливо стверджує, що і свобода людини виявляється в комунікації, коли ми або стаємо спроможними дати відповідь на поклик Іншого, або залишаємось байдужими, і в сучасних умовах це стає межею людяності, мірилом того, якою мірою людина є Людиною. В умовах постмодерністської соціальності, коли криза спілкування загострена, розвиток богослов'я Іншого та євхаристійної антропології стає закономірною реакцією на неї.

І не дивно, що саме в цей період відбуваються й процеси десекуляризації, які свідчать не лише про соціально-культурні, політичні чи економічні зміни, але насамперед про антропологічні зміни. Повернення до Бога вказує на наявність запиту щодо надприродного світу, на бажання за межами повсякденності безмежного споживацтва розгледіти те, що будь-які матеріальні здобутки не здатні забезпечити зустрічі з Іншим, що є сенсом людської особистості, яка лише і здатна відбутися в спілкуванні, у сприйнятті та трансляванні, у здатності сказати, але й почути.

О. Філоненко слушно вказує на те, що «досвід спілкування походить не з практики Богопізнання, але з практики Богоспілкування» [Філоненко], у якій «вихідною точкою є подія зустрічі людини з Богом, яка постає основою будь-якої зустрічі та спілкування людей один з одним та з творінням. Але подія зустрічі з Богом можлива лише милістю Божою та передбачає дві умови: відкритість їй з боку людини як єдино можлива відповідь на Божу дію» [Філоненко].

Власне, здатність до такої відповіді і є Любов, до якої закликав засновник християнства Ісус Христос. Сутність християнина проявляється в Любові, де «стосунки породжують інакшість, а не загрожують їй» [Гаврилюк, 2013, с. 247]. Таким чином, у межах богослов'я Іншого та євхаристійної антропології мовиться про нову онтологію – онтологію Любові, у якій «унікальність стверджується не через відділення від інших істот, а через включення їх у власну ідентичність» [Гаврилюк, 2013, с. 247]. Саме в стані такої Любові здійснюється подія зустрічі Творця з його творінням.

Висновки. Здійснений нами частковий аналіз тенденцій сучасної православної антропології дозволяє визначити її основ-

ні проблеми та напрямки. Перш за все, сучасні українські богослови розширюють межі богословської методології, залучаючи до своїх досліджень філософські методи, що, з одного боку, вказує на залучення українських богословів до західних тенденцій розвитку сучасної теології, а з іншого – на високу культуру мислення, що є запорукою протистояння фундаменталізму та гарантією розвитку богослов'я, а отже, його життєздатності в умовах швидко змінюваного світу.

У працях українських богословів набули поглиблення та розвитку ідеї богослов'я Іншого та евхаристійної антропології, зокрема проблема Іншого, феномен Дару, вдячності, відповіді, Любові. Залучення основних ідей евхаристійної антропології до широкої палітри богословських досліджень – від феномену релігійного світогляду до проблем еклезіології – спонукає до висновку, що означена антропологія стає домінуючим напрямком відповідно до основних соціально-культурних запитів і тенденцій. В евхаристійній антропології та богослов'ї Іншого наявні два основні вектори: 1) історико-типологічний підхід, у межах якого розкривається проблема сталого (незмінного) та плинного (підвладного історичним обставинам) у людській природі (див., напр., праці Ю. Чорноморця, Г. Христокіна, В. Рубського та ін.); 2) парадигмальний підхід (К. Говорун, О. Філоненко, Д. Морозова та ін.), згідно з яким традиційні уявлення про людину як образ та подобу Бога доповнюються та поглиблюються її сутнісними характеристиками (комунікативність, дар, вдячність, Любов тощо), що вказує на наявність у межах православної антропології можливостей для розвитку й подальших трансформацій.

1. Василій Великий, Святитель. О Святом Духе пер. с греч. *Святитель Василій Великий. Творения*. Ч. III. Москва: 1846 (репринт – 1993). 408 с.

2. Гаврилюк Т. В. Людина в християнській антропології XX–XXI століття. Монографія. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. 334 с.

3. Говорун С. М. Теоретичні засади православної еклезіології у її історичному розвитку. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. [URL : https://www.academia.edu/39275735/%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BD_%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F]

4. Морозова Д. С. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції: монографія. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 500 с.

5. Рубський В. М. Світогляд як модель реальності: функціонально-субститутивний підхід: монографія. Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2019. 427 с.

6. Філоненко О. С. Евхаристична антропологія: критичний аналіз. Дис.на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/Filonenko1.pdf

7. Филоненко А. Свидетель в евхаристической антропологии. RISU Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/aleksandr-filonenko-svidetel-v-evharisticheskoy-antropologii_n42451

8. Христокін Г. В. Методологія православної теології. Київ: ПП «Фоліант», 2019. 502 с.

9. Чорноморець Ю. Новітні тенденції у православній теології. RISU Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/d-r-yuriy-chornomorec-novitni-tendenciji-u-pravoslavniy-teologiji_n60686

10. Энафф М. Дар философов. Пер. с фр. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2015. 320 с.

1. Vasilii Velikii, Sviatitel. O Sviatom Duxe. Per. s grech. (About the Holy Spirit) Tvorenia. Ch. III. Moskva 1846 (reprint – 1993). 408 p.

2. Havryluyk T. V. Ludyna v chrystyyanskiy antropologii XX–XXI stolittia (Manin Christian anthropology of the XX–XXI centuries). Monografia. Kyiv: Tov. «NVP «Interservis», 2013. 334 p.

3. Govorun S. M. Teoretychni zasady pavoslavnoi eklepziologii u ii istorychnomu rozvytku. Theoretical foundations of Orthodox ecclesiology in its historical development) Dys. Na zdobuttia naukovoogo stupenia doktora filosofskyyx nauk. URL: https://www.academia.edu/39275735/%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BD_%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%86%D1%8F

4. Morozova D. S. «Pokazy meni ludynu». Antropologia Antioxiiskoi shkoly ta ii spadshyna u Kyivskii tradytsii («Show me the man»). Anthropology of the Antiochian school and its legacy in the Kyivan tradition) monografia. Kyiv: DUX I LITERA, 2021. 500 p.

5. Rubyskiy V. M. Svitogliad yak model realnosti: funktsionalno-substanciiyny pidchid (Worldview as a model of reality: a functional-substitutive approach): monografia. Odesa: KUPRIENKO SV, 2019. 427 p.

6. Filonenko O. S. Evcharystychna antropologia: krytychnyi analiz. (Eucharistic Anthropology: A Critical Analysis) Dys. Na zdobuttia naukovoogo stupenia doktora filosofskyyx nauk. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/Filonenko1.pdf

7. Filonenko A. Svidetel v evxaristicheskoi antropologii (Witness in Eucharistic Anthropology). URL: https://risu.ua/aleksandr-filonenko-svidetel-v-evxaristicheskoy-antropologii_n42451

8. Chrystokin G.V. Metodologia pravoslavnoi teologii (Methodology of Orthodox theology). Kyiv: «Foliant», 2019. 502 p.

9. Chornomorets Yu. Novitni tendencii u pravoslavniy teologii (The latest trends in Orthodox theology). URL: https://risu.ua/d-r-yuriy-chornomorec-novitni-tendenciji-u-pravoslavniy-teologiji_n60686

10. Enaff M. Dar filisofov (The Gift of the Philosophers). Moskva, 2015. 320 p.